

Pihurik Judit

Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről
1942

PhD-értekezés tézisei

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

Szeged

2005

Témaválasztás és célkitűzés

A nyolcvanas évektől növekvő számban megjelenő naplók és memoárok fontosságára, a szubjektív források kutatásában rejlő lehetőségekre volt tanárom, egyetemi doktori disszertációm témavezetője, **Serfőző Lajos** hívta fel figyelmemet. Dolgozatommal az ő emléke előtt is tisztelegni szeretnék. Munkám folytatására PhD-értekezésem témavezetője, **Sipos Péter** bátorított, akinek támogatását tisztelettel megköszönöm.

Értekezésem a 2. magyar hadsereg történetéhez kapcsolódik, célja az 1942-ben a keleti hadszíntérré vezényelt magyar katonák által írt naplók és feljegyzéseken alapuló emlékiratok, visszaemlékezések (utóbbiak a továbbiakban: memoárok) vizsgálatával annak felvázolása, hogyan élték meg a szerzők ezt az egyéni és közösségi sorsfordulót. Korábbi, Magyarország második világháborús szerepvállalásával kapcsolatos egyetemi doktori értekezésem (*Sodródás. Magyarország második világháborús előtörténetének és történelmének néhány csomópontja 1941-ig – naplók, emlékiratok, visszaemlékezések és önéletrajzok tükrében. Szeged, 1993*) lezárása után fordult figyelmem új témám felé. Legfőbb törekvésem a kiadatlan naplók és memoárok szisztematikus áttekintése, komparatív jellegű, általános igényű, elemző bemutatása volt. Az utóbbi két évtizedben egyre növekszik a publikált források száma, ezekből is válogattam, de munkám összefoglaló jellegű és célja elsősorban a még kiadatlan anyag feltárása volt. Teljességre nem törekedhettem, hiszen bizonyára sok kézirat lappang még, de a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményének vonatkozó anyagát sikerült áttekintennem.

Ennek a forrásanyagnak a feldolgozásával nem a harci cselekmények bemutatása volt a célom, bár – mivel a hadsereg iratanyagának jelentős része megsemmisült – egyes naplók adatai és mellékletei azok rekonstruálásához is tartalmaznak tényeket. Számomra nem a szerzők „szavahihetősége” a legfontosabb, mert munkám az egyén történelmi szerepének és szerepfelfogásának megismerésére és értelmezésére irányul. Vitathatatlan, hogy minden személyes írás és megszólalás az egyén nézőpontját érvényesíti a történet elmondásában. Mivel a szerzők átélői, és nem alakítói voltak az eseményeknek, az ő írásaik a történelemformáló döntések személyesen átélt következményit mutatják be. Meggyőződésem, hogy a naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad.

Kutatástörténeti előzmények

A Magyar Királyi Honvédség második világháborús történetének részletes, objektív feldolgozása évtizedekig váratott magára. Csak néhány hadtörténelmi munka állt rendelkezésre, ilyen pl. *Adonyi-Naredy Ferenc A magyar katona a második világháborúban* című, emigrációban megjelent munkája (Klagenfurt, 1954) vagy a *Csima János* által összeállított *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozáshoz (1938-1945)* c. kötet (Bp., 1961). Az elmúlt két évtizedben már számos hadtörténelmi szak- és forráskiadvány jelent meg. Az átfogó igényű korábbi munkák azonban a **2. magyar hadsereg** történetét nem tárgyalták részletesen, így *Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945* (Bp., 1987) és *Gosztonyi Péter: A magyar honvédség a második világháborúban* (Bp., 1992) c. könyve sem. A hadsereg felállításával, felszerelésével, ellátásával kapcsolatban Dombrády Lóránd munkái jelentettek újat – főként *A magyar hadigazdaság a második világháború idején* című, 2003-ban megjelent, a magyar-német katonai és gazdasági kapcsolatokat is árnyaltan bemutató kötete és a katonapolitikai kérdéskört tárgyaló tanulmánygyűjtemény, a *Katonapolitika és hadsereg 1920-1944* (Bp., 2000).

Témám szempontjából a legfontosabb, alapvető szakirodalmi munka *Szabó Péternek* a levéltári források alapján írt teljes hadseregtörténete: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943)* (Bp., 2001). Ugyancsak Szabó Péter az egyik szerzője a hadsereg veszteségeit is feldolgozó, bőséges szubjektív forrásanyagot közlő kötetnek: *Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról.* Bp., 1999. Az említettek mellett a téma tanulmányozásához nagy segítséget jelent a Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs (Bp., 1997, főszerk. Sipos Péter) és fontos adatokat tartalmaz *Szakály Sándornak A magyar katonai felső vezetés 1938-1944. Lexikon és adattár* (Bp., 2001) c. könyve. *Ungváry Krisztiánnak A magyar honvédség a második világháborúban* (Bp., 2004) c. kötetének vonatkozó részei kisebb terjedelemben tárgyalják a 2. magyar hadsereg doni harcait.

Meg kell említeni, hogy a téma kutatása szempontjából nagyon fontosak a már publikált naplók és memoárok is, pl. *Koltai Jenő: Egy honvédtiszt visszaemlékezései - korkép a XX. századról* (Washington, 1971) vagy *Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942-1943* (Bp., 1989).

A **szubjektív forrásokkal** foglalkozó, történeti megközelítésű összefoglaló, elemző munka eddig kevés jelent meg. *Ránki György Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről* (Bp., 1964) című könyve az emigrációs memoáirodalom tartalmi kérdéseivel foglalkozik, a szerző saját állítása szerint is elfogult feldolgozás, bizonyos mértékig vitairat, de a munka tanulmányozása módszertani szempontból igen hasznos volt.

Az 1980-as évektől egyre növekvő számban megjelenő, a Horthy-korszakra vonatkozó naplók és emlékiratok bevezető tanulmányai többnyire forráskritikai szempontból elemezték a szövegeket, a korban elhelyezve rajzolták meg a szerzők portréját, értékelték tevékenységüket. Közös sajátosságuk – melyet követendőnek tartok – a naplók forrásértékének vizsgálata, más forrásokkal való összehasonlító elemzése és a korképbe való illesztése.

A nyolcvanas évektől nálunk is megfigyelhető a történetírásban két olyan, több ponton érintkező irányzat, melyekkel kapcsolatba hozható kutatásom témája. Az egyik az egyént és a **történelem „közszerelőit,”** a másik a mindennapi élet különböző területeit, a **„hétköznapi historikumát”** vizsgálja. Az említett területekkel összefüggésben értékelődtek fel – más dokumentumok mellett – a szubjektív források, melyek közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját pedig személyes hangon fogalmazza meg.

Gyáni Gábor Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése c. tanulmánykötete (Bp., 2000) alapján egyértelmű, hogy a szerző milyen kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a szubjektív forrásoknak, elsősorban a naplóknak. Ezek a dokumentumok valóban nem azért nélkülözhetetlenek számunkra, mert politikai, gazdasági, társadalmi makrotörténetet ismerhetünk meg belőlük – bár az én megítélésem szerint azt is kiegészíthetik.

A posztmodern felfogásnak a múlt megismerhetőségével szemben megfogalmazott kételyeit végiggondolva a kérdéssel kinyilvánított vélemények közül *Ormos Mária (Van-e történelem?* <http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/ormos/20030307ormos1.html> 2003.03.28.), *Romsics Ignác (A történetírás objektivitásának mítoszról és a múlt mitizálásának tarthatatlanságáról. In. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2002),* valamint *Pritz Pál* állásfoglalását (*Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. Múltunk 2003/4.*) tekintem a legfontosabbnak. Romsics Ignác azt hangsúlyozta, hogy az események értelmezésének száma valóban lehet végtelen, de az egyes narratívák, azaz a különböző szerzők által elbeszélte történetek értéke különböző. Ormos Mária éppen a második világháborút hozta fel példának: annak minden érintettje a maga szemszögéből látta, élte át az

eseményeket, az eltérő élmények nyomán eltérő elbeszélések jöttek létre. A történet bemutatása megenged árnyalatokat, különböző megközelítési módokat és többféle interpretációt, de csak addig a határig, ameddig nem ütközik az ellenőrzött és egyeztetett elemekből, forrásokból kialakuló keretbe. Ha nem is alkotható meg a múlt teljes, hiánytalan képe, az adatok kontrollálása és összeillesztése révén bizonyos mértékig rekonstruálható. Bár a kutatott naplókat fontos primer forrásoknak tekintem, szerzőik természetesen nem a fenti kritériumoknak megfelelően örökítették meg a történeteket, interpretációik ezért a történet szubjektív elbeszéléseként kezelhetők.

Pritz Pál a posztmodern történetírással kapcsolatos tanulmányában meggyőző érveket sorakoztatott fel a történelem megismerhetősége mellett. Számomra módszertani szempontból legfontosabb gondolata a különböző szövegváltozatok létezésére adott, a posztmodern felfogástól eltérő válasza, mely szerint az eltéréseknek racionális, felfejthető okai vannak (i.m. 265.). Ugyancsak saját elképzeléseimet támasztja alá a következő állítása: az egymástól eltérő történetábrázolásoknak hangsúlyozhatjuk ugyan a különbségeit, de az egybeesések fontosabbak, mert hiteles információt közölnek a múltból (i.m. 277.). Ha mottót keresnék munkámhoz, a következő gondolatot kölcsönözném Prizt Páltól: „...a történettudománynak van – minden gyengsége ellenére – a legtöbb eszköz a birtokában ahhoz, hogy a társadalmat tisztultabb, legendáktól mentes múltba nézéshez segítse.” (I. m. 263.) Erre a legendáktól mentes múltba nézésre Magyarország második világháborús története kapcsán is nagy szükség van, és az illúziók nélküli visszatekintésben megítélésem szerint a harctéri naplók és a memoárok fontos szerepet játszanak.

Az értekezés forrásai

A **szubjektív források** – napló, magánlevél, emlékirat, visszaemlékezés, oral history és önéletrajz – közül értekezésemhez naplókat és napi feljegyzések alapján készített visszaemlékezéseket vettem alapul. Az eseményekkel szinkronban, magánhasználatra készült naplók mellett a magánleveleket tekintem primer forrásoknak, de mivel a harctéren nem volt cenzúrázatlan levelezés, az utóbbiak vizsgálatától eltekintettem. A memoárok és az oral history esetében a múlttól utólag, tudatosan alkot képet az elbeszélő, amikor emlékeit már az eltelt idő, a jelen elvárásai és más tényezők is befolyásolják. A visszatekintések éppen ezért bizonyos mértékig az írás jelen idejét is tükrözik. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáíró rekonstruálni akarja az eseményeket. De a leírás tárgya is különbözik, mert a naplók elsősorban az egyént, a memoárok pedig inkább a kort állítják a középpontba.

Akár alakítója, akár csupán szemlélője, átélője az eseményeknek az egyén, **naplójából** kiolvasható, hogyan érzett, gondolkodott, milyen értékrendhez igazodott egy adott időszakban, továbbá milyen cselekvési lehetőségekkel számolt, és milyen indokok alapján élt vagy nem élt azokkal. Mennyiben felelt meg az elvárásoknak, milyen célokat fogadott el, mi volt az, amit elutasított és miért; hogyan hatottak rá a kor eszméi, tendenciái? A naplóíró feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, azokról őszintén, személyes hangon nyilatkozik, hiszen célja az esetek többségében nem az olvasók tájékoztatása, hanem saját élményeinek és gondolatainak a rögzítése. A közvetlen megnyilatkozások, azonnali reakciók és a kötetlen fogalmazás, élményszerűség a korkép kialakítása szempontjából olyan többletet jelentenek, amelyek a naplókat jól elkülönítik a szubjektív források más típusaitól. A történet rekonstruálása, rekonstruálhatósága szempontjából is rendkívül fontosak az átélők napi feljegyzései.

A felnőtt életpálya egy nagyobb, jelentősebb időszakára vonatkozó **emlékiratok** és a rövidebb életszakaszra, egy-egy eseményre, fontosnak tartott tényre koncentráló **visszaemlékezések** utólagosan készülnek. Íróik kimondott célja a tudatos adatközlés, áttekintés, esetleg elemzés, de gyakori motiváló tényező az apologetikus, öngazolási szándék is. A visszatekintő az átélt történelmi események háttérének feltárását, s az általa tévesnek tartott nézetek kiigazítását vállalja, vagy azt, hogy addig nem ismert tényeket, dokumentumokat közöljön – így látszólag a tárgyalt korszak és nem a szerző személye áll az írás középpontjában. A memoáírók gyakran használnak forrásokat munkájuk során: naplót, feljegyzéseket, egyéb dokumentumokat és szakirodalmi munkákat is. Az memoárok

keletkezésekor sem feltételezhetünk minden esetben nyugodt alkotókörülményeket: számos visszatekintés fogságban, illegalitásban, emigrációban vagy kényszerű visszavonultságban, mellőzöttségben keletkezett. Az ilyen tényező szintén megnehezíti a higgadt mérlegelést, elfogultságtól mentes korszakleírást.

Témám feldolgozásakor a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményében és egyéb állományában lévő **kiadatlan naplók és memoárok** feltárására törekedtem, de az elmúlt időszakban növekvő számban kiadott hasonló jellegű írások közül is válogattam. Munkám során megközelítően százharminc forrást vizsgáltam meg, az anyagnak majdnem a felét tudtam kutatásomban közvetlenül hasznosítani. Ezek néhány kivételtől eltekintve kéziratok: 21 harctéri napló és 44 memoár. A felhasznált források nagy részét különböző rendfokozatú tisztek – 24 hivatásos és 21 tartalékos – írták, tízet legénységi állományba tartozó, nagyrészt tartalékos katonák, kettőt pedig munkaszolgálatosok. Hogy a keleti frontra vezényelt összesen 235 ezer katona és 39 ezer munkaszolgálatos közül hányan vezettek hosszabb-rövidebb ideig naplót, nem tudhatjunk. Sok elveszhetett, ha szerzője elesett, eltűnt, megsebesült vagy fogságba esett, de családok is őrizhetnek még dokumentumokat.

A harctéri naplók meglátásom szerint – klasszikus értelemben – nem a mindennapi élet dokumentumai, mert szerzőik ugyan többnyire hétköznapi emberek, de olyanok, akik rendkívüli körülmények közé kerültek. A fronton az állandó életveszély és az ezzel járó tevékenységek váltak mindennapi élménnyé, és a legegyszerűbb, hétköznapi cselekvések is rendkívüli dimenzióba kerültek. Valószínű, hogy a szerzők többsége ezen körülmények hatására érezte szükségesnek és fontosnak, hogy leírja élményeit. Mint korábban már hangsúlyoztam, számomra a naplók forrásértéke elsősorban nem tényszerűségükben rejlik, hanem abban, hogy szerzőik azonnali tapasztalatokat, élményeket, gondolatokat, hangulatot és érzéseket örökítenek meg. Jelen esetben a témához kapcsolódó – a felhasználtaknál jóval nagyobb számban rendelkezésre álló – memoárok általános vizsgálatától nem csak azért tekintettem el, mert pontatlanabbak tartom őket a naplóknál, hanem azért, mert szerzőik nem közvetlen benyomásaikat írtak le, és utólag nagyon sok tényező befolyásolta őket emlékeik rögzítésekor. Nemcsak a megfigyelés és az emlékezés pontosságáról van tehát szó akkor, amikor forrásérték szempontjából különbséget teszek napló és a memoár között, hanem az írói szándék és a tartalom közötti eltérésekről is. Fentiek miatt a felhasznált memoárok kiválasztásának egyik feltétele az volt, hogy egyértelmű szerzői utalás vagy más bizonyíték legyen arra: korabeli napló volt a visszaemlékezés alapja. Van példa arra, hogy azonos személy által írt napló és emlékirat is rendelkezésre áll, ezek alapján jól szemléltethetők a két forrás közti alapvető különbségek. Nagyon érdekes és tanulságos megfigyelni, mit változtat

meg a szerző a naplóban rögzítettekhez képest. A tematikai különbségek is segíthetnek a feljegyzések alapján készült memoárok kiválasztásában: az otthonnal, a családdal, a munkával kapcsolatos érzések, a sóvárgás vagy az aggodalom a naplókban jelenik meg, a pusztán az emlékek felidézése alapján megírt elbeszélésekben ritkán van nyoma.

A szubjektív források vizsgálatánál alapvető szempont a **szerző** származása, neveltetése, hivatása, társadalmi helyzete, hite, szemlélete, mert ezek a tényezők döntően befolyásolják ismereteiket, viszonyulásaikat. A felsorolt információk egy része azonban nem áll rendelkezésünkre, mert a kéziratokban gyakran csak a név, rendfokozat, alakulat megjelölése szerepel. Tehát nagyon keveset tudunk az egyes szerzőkről: többnyire csak annyit, amennyit magukról közölnek. Esetükben kizárólag a szöveg alapján következtethetünk arra, milyen egyéni motiváció, szándék vagy indulat határozta meg személyes véleményalkotását, állásfoglalását valamilyen kérdésben. A különböző rangú, napi feljegyzéseket készítő katonák közös jellemzője, hogy többségükben nem voltak a hatalmi mechanizmus részei, így nem ismerhették az események hátterét, és nem irányíthatták, befolyásolhatták a történeteket, saját sorsukat sem.

Az 1942-es harctéri naplók árnyalt kép kialakítását teszik lehetővé. A tartalékos tisztek és a legénység naplói a frontélet hétköznapijait, személyes érzéseket és hangulatváltozásokat is tükröző, páratlan kortörténeti dokumentumok. A hivatásos tisztek elsősorban a harcokat írták le, kevesebb személyes megjegyzést tettek, de köztük is vannak, akik élményszerűen örökítették meg a velük történeteket. Ezek a források pontosan tükrözik a tisztek és honvédek hangulatában, felfogásában bekövetkezett változásokat a frontra indulók lelkesedésétől annak felismeréséig, hogy magukra maradtak egy kilátástalan helyzetben. A tapasztalatok idővel a háború céljával kapcsolatban egyre több kétely megfogalmazására készítették a szerzőket. Az idő előrehaladtával vált egyre nyilvánvalóbbá számukra, hogy nem legyőzött, magát megadni kívánó, hanem szívósan védekező ellenséggel állnak szemben a 200 kilométeres arcvonalszakaszon. A kezdeti lelkesedést kételyek, bizalmatlanság, a magárahagyottság érzése váltotta fel, a feljegyzésekben sűrűsödnek a keserű megjegyzések. Ezért talán nem meglepő, hogy a kivonuló hadsereg katonái közül sokan írtak naplót, olyanok is, akiknek számára az írás nem volt mindennapos tevékenység. Valószínű, hogy a rendkívüli helyzetben sajátos szerepe volt ennek, védekező reflex lehetett: a megszokott körülményeiket elveszítő, életveszélybe kerülő emberek természetes reakciója. A naplóírás segíthetett elviselni az állandó félelmet, a szorongást, azt a traumát, amit a civil életből a frontra került katonáknak a halállal való szembesülés jelentett.

A naplók és memoárok mellett témámmal összefüggésben a 2. magyar hadsereg és a vezérkar dokumentációjában található egyéb iratok – például naplómelléletek, helyzet- és hangulatjelentések, kiértékelések, összefoglalók – is tartalmaznak fontos részleteket. Az is előfordul, hogy a hivatalos iratokban is megjelennek szubjektív vélemények, megfogalmazások. Ezek vagy megerősítik a legénység és a tisztek elbeszéléseit vagy segítenek az ellentmondások feloldásában, így vizsgálatuk szükségszerű volt.

Az értekezés szerkezete, a feldolgozás módszere

Dolgozatom 22 fejezetre tagolódik, **szerkezetét** a naplók és memoárok tematikája határozta meg. A bevezetést és a források bemutatását az I-III. fejezet tartalmazza, a IV. a 2. hadsereg felállításának rövid történetét. Az V. rész a propaganda szerepét mutatja be a háborús részvétellel kapcsolatos vélemények formálásában. A VI-VIII. a hadsereg ellátásáról és összetételéről alkotott állásfoglalásokat hasonlítja össze, a IX-XII. pedig a kivonulás, a harcok, a frontélet élményanyagát és a vörös hadseregről megfogalmazott véleményeket tartamazza. A XII. fejezet az 1942 őszi-teléri kialakult helyzetet mutatja be, a XIII. a harctér és a hátszág kapcsolatáról írottakat. Külön fejezetek szólnak a szovjet rendszerről, lakosságról (XIV.), a partizánokról (XV.), a háborúról (XVI.), a zsidó munkaszolgálatosokkal kapcsolatos megnyilvánulásokról (XVII.). A XVIII. rész a magyar katonák által elkövetett, a naplókban megemlített törvénysértéseket tárgyalja, a XIX. a nőekkel kapcsolatos élményeket, megjegyzéseket. A XX-XXI. fejezet a forrásokban felbukkanó irodalmi utalásokat és a humoros részleteket tartalmazza, a XXII. a befejezés. A szerzők beosztására vonatkozó adatokat és a 2. magyar hadsereg alakulataiban való elhelyezkedésüket a dolgozat végén külön táblázatokban közlöm. Az értekezésnek két melléklete van: egy satirikus írás és egy térképvázlat.

A naplókban a legjellemzőbb témák szerves egységet alkotva a térbeli és időbeli előrehaladás élményeit rögzítik, így összefüggő elbeszéléssé rendeződnek. Konkrét eseményhez kapcsolódva vagy véletlenszerűen ebbe a történetbe ágyazódnak a szerzőket foglalkoztató más tárgyú gondolatok; az érzéseiket, hangulatukat tükröző részletek.

A források feldolgozásánál elsődleges **módszerem** az összehasonlító elemzés volt: a naplók és memoárok szövegeit nemcsak egymással vettem össze, hanem esetenként a hadsereg iratanyagának vonatkozó részeivel és a szakirodalom álláspontjával is. A vélemények mérlegelésénél igyekeztem figyelembe venni a szerzőket befolyásoló tényezőket, ezért részletesen vizsgáltam a propaganda szerepét a különböző témákról írottakban.

A hadszíntéren keletkezett naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad. Mégis vannak eltérések, hiszen a szerzők különleges helyzetben voltak: kiszakadva otthonukból, távol hazájuktól, háborús körülmények között, állandó életveszélyben éltek életüket. A katonák felfogását, viselkedését otthon eltérő családi és egzisztenciális körülmények, műveltségbeli különbségek befolyásolták, helyi közösségek hatottak rájuk, és számtalan benyomás érte őket, a harctéren viszont bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott.

A rendkívüli körülmények között felerősödtek a katonák indulatai, érzései. A jót és a rosszat egyaránt kihozta belőlük a háború: a bajtársiasságot, a patriotizmust és a felelősségérzetet, de tapasztalható a szolidaritás, az irgalom hiánya, az irigység és a rosszindulat is. A források megőrizték annak a változásnak a fázisait, amikor az egyénnek megrendült az erkölcsi érzéke, és olyan cselekedetekre vált képessé, amelyeket normális esetben elítélt az ember. A naplók, memoárok képet adnak arról, milyen következményei vannak, ha a hatalom ad bátorítást egyébként elítélendő tettek végrehajtására, például azzal, ha különbséget tesz egyes életek értéke között. Vagy átértékelődik a lopás, rablás fogalma, ha az állam hagyja jóvá mások javainak az elvételét.

Bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak, sokszínű és összetett kép állt össze tanulmányozásuk alapján. A 2. magyar hadsereg katonái áldozatok voltak, akik nem saját akaratukból mentek a harctérre és nem voltak felelősségre vonhatók a háborús szereplésért. De kettős szerepbe kerültek: ők is életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkeztek. Adott esetben tőlük függött, hogyan élnek vissza – más tekintetben nem létező – hatalmukkal. A politikai – és katonai – vezetés által szabadjára engedett indulatoknak nem minden esetben volt korlátozása, az embertelenség sokak számára mintává vált. A szélsőséges propaganda erőteljes hatásának nyilván számtalan oka van – a trianoni döntés, a területvisszacsatolások eufóriája, a háborús helyzet – mégis megdöbbentő, hogy a források szerint az iskolázatlan embert éppúgy befolyásolta, mint az értelmiségit – az orvost, a tanítót, a papot, a hivatásos tisztet. Kérdés, hogy a valósággal való találkozás során mennyien ismerték fel a propaganda csúsztatásait, aránytalanságait, értelmetlenségét. A szerzők némelyike teljes természetességgel hivatkozik minden megoldandó kérdés kapcsán a zsidókra, és ugyancsak természetesnek veszi a Szovjetunió népével, földjével, javaival való rendelkezés jogát.

A téma továbbfejlesztésének lehetőségei

Az áttekintett forrásanyag elemzése több irányban folytatható. Egyrészt időben előrehaladva, az 1943 januári áttörés és a visszavonulás időszakának története is kidolgozható. Erre vonatkozó napló kevés maradt fenn, az emlékiratok viszont nagy terjedelemben tárgyalják a 2. magyar hadsereg felmorzsolódásának, veszteségeinek történetét. A másik lehetséges kutatási irány szintén a memoárok vizsgálata, de más szempontból: tematikus megközelítésben. Sok, az ötvenes évek után keletkezett emlékirat, visszaemlékezés tartalmaz olyan elképzeléseket, sztereotípiákat, amelyek már az írás jelen idejének a valóság meghamisításán alapuló szemléletét tükrözik. Ilyen a magyar-szovjet együttműködés visszavetítése a háborús körülmények közé, esetenként idealizált kép a tapasztalt viszonyokról, a háború okával és céljaival kapcsolatos vélemények. Utóbbira néhány példa: a „sváb” katonatisztek negatív szerepének hangsúlyozása, a magyar érdekek figyelmen kívül hagyásának vádja a politikai vezetéssel szemben, és más, sokszor a filmek vagy a sajtó, az irodalom által is közvetített ismert fordulat (pl. a „Krúdy-legenda”: a kassai bombázás német vagy német-magyar provokációként való bemutatása).

Tervezem egy hasonló orosz forráscsoport vizsgálatát is. Két alkalommal – 2002 Szentpétervár, 2004 Moszkva – volt módom arra, hogy ha rövid ideig is, de könyv- és levéltári kutatásokat végezhessek Oroszországban és konzultálhassak orosz történészekkel. Elsősorban az érdekel, hogy változott-e az utóbbi időszakban az orosz történetírásban a második világháborúval kapcsolatos álláspont, vannak-e, jelentek-e meg az általam kutatott forrásokhoz hasonló kéziratok, és ha igen, milyen, a magyar katonákkal kapcsolatos véleményeket tartalmaznak.

Az értekezés tudományos eredményei

Munkám egyik fontos célja volt hozzájárulni ahhoz, hogy a 2. magyar hadsereg katonáinak tevékenységéről realisabb kép alakuljon. Ehhez hozzátartozott azon negatív cselekedetek számbavétele is, melyeket a források tanúsága szerint a magyar katonák a harctéren elkövettek, de annak az áldozatvállalásnak és kitartásnak a bemutatása is, mely a katonák többségét jellemezte. A szovjet hadseregről Magyarországon egy állandósult, negatív kép él, történetek és sztereotípiák sokasága kering, a magyar katonák kinti tevékenységének egyes tényeivel azonban sokszor akkor is nehéz szembesülni, ha tisztában vagyunk azzal, milyen körülmények deformálták felfogásukat, viselkedésüket. Természetesen nem arra gondolok, hogy minden negatív példa általánosítható és általánosítandó, de nem lehet figyelmen kívül hagyni őket.

A tanulmányozott források sokféle interpretációjából sokszínű kép bontakozik ki. Senki nem ugyanazt éli át ugyanabban a korban, ugyanazon események megtörténtekor, mindenki másképpen örökíti meg élményeit, tapasztalatait. A legfontosabb, hogy kialakul-e egyénektől – egyéni elbeszélésektől – független, közmegegyezésen alapuló változata a történetnek. Ha ez létrejön, talán már senki nem akarja saját történetét az egyetlen „igaz” történetként elfogadtatni.

A katonák kialakult elképzelésekkel érkeztek a harctérre, ezeket az elképzeléseket befolyásolták az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. A kép a propaganda hatására és a kiképzés során tovább formálódott, majd jöttek a személyes tapasztalatok. A naplók ezt a folyamatot őrizték meg máig, és ez válhatott volna az alapjává egy új közösségi élménynek. Az első világháborút követő években a fronttörténetek szóban és írott formában is a közbeszéd szerves részeivé váltak, a második világháborús élményanyag azonban kényszerű okoknál fogva sokáig „kibeszéletlen” maradt. Az első világháborús veteránok környezetük és a társadalom szemében megbecsült hősök voltak, a második világháborúban részt vett katonák viszont 1945 után a Horthy-korszak bűnbakjaivá váltak. Vissza kellett fojtaniuk emlékeiket, azokra a cselekedetekre sem lehettek büszkék – és a társadalom nem is szerezhetett ezekről tudomást – amelyek arra méltóak voltak, helytállásukért nem kaptak megbecsülést. Így a személyes tapasztalatok sokasága nem vált ismertté, a közösségi élmény elismert részévé. Nemcsak a sztálini rendszerre vonatkozó élményekről van természetesen szó, hanem a háborúval kapcsolatos véleményekről is. Más propaganda, más sztereotípiák fedték el újra a valóságot, ezért lehet fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek.

Nem tudhatjuk, hány napló és emlékirat lappang még, de úgy gondolom, ahhoz megfelelő számú forrás állt rendelkezésemre, hogy feltételezhessem: a továbbiak a legtöbb témában nem módosítanák jelentősen az eddig kialakult képet. Meggyőződésem, hogy sikerült kellő számú naplót és memoárt megismernem és megismertetnem ahhoz, hogy munkámmal mentalitás- és társadalomtörténeti megközelítéssel egészíthessem ki Magyarország második világháborús történetét.

A dolgozat elkészítésekor igyekeztem a Pritz Pál által megfogalmazott elv megvalósítására törekedni: „...tapasztalat szerint a megszólaltatott tanúk számtalanszor emlékeznek másként a megélt eseményre, ám az ellentmondások ütköztetésével, a logika alkalmazásával van majdnem biztos eszköz a kezünkben arra, hogy a tanúvallomások összevisszaságából ne torz, hanem helyes következtetésre jussunk.” (I. m. 247.)

Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke

Tanulmányok

Politikai tanulmány vagy vádirat? Néhány gondolat Bethlen István 1944-es Emlékiratáról. *Acta Historica*. Tomus XCVI. Szeged, 1992. 63-71.

Sodródás. Kérdések és válaszlehetőségek 1944 nyarán. *Palócföld* XXVII. 1993/4. 378-387.

Horthy Miklós alakja kortársak naplói, visszaemlékezései és emlékiratai tükrében. *Hitel* VIII. 1995/11. 25-33.

Szubjektív források. A Horthy-korszakra vonatkozó memoáriródalom vizsgálatának néhány tanulsága. *Acta Historica*. Tomus CII. Szeged, 1995. 69-78.

"Alázatosan jelentem, ez a 20-ik század". Az antiszemitizmus a naplók és az emlékiratok tükrében (1938-1944). *Holocaust Füzetek*. 2000/14. 170-188.

Magyarország második világháborús szerepvállalása a memoárok tükrében. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Szerk.: Püski Levente, Valuch Tibor. Debrecen, 2002. 151-162.

„Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban”. Bogdán József 1942-es beszámolója harctéri szolgálatáról. *Acta Historica* Tomus CXIX. Szeged, 2004. 75-86.

Pravda szoldatszkih dnyevnyikov i vojénnaia propaganda v Vengrii v 1942-1943 gg. *Chronica* 2004. 4. 88-98.

Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. Történelmi Szemle 2005/1-2. 99-127.

Forrásközlések

Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról 1942. június 26. – október 19. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmány és jegyzetek: Pihurik Judit. Hispánia K., Szeged, 2002.

Utasítás a hátországba utazók számára. Dénes Jenő utasítása. História 2002/9-10.

Palić, Milenko: Visszaemlékezés a világháború éveire (1941-1945). Közreadja: Pihurik Judit. Dél-Alföldi Évszázadok 19. Szeged, 2003.

Megjelenés előtt

Protyiv „szovjetszkaja raja.” Zametki vengerszkih szoldat o celjah vojnü i sztalinszkom Szovjetszkoje Szajuze. (Chronica 2005.)

Előadások

Magyarország második világháborús szerepvállalása a memoárok tükrében. Konferencia: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Debrecen, 2000.

Emlékiratok a Délvidék visszacsatolásáról 1941 – 1944. Szeged, 2005.

Területvisszacsatolás – megszállás. Magyarok és szerbek a Délvidéken. 1941-1944. Újvidék, 2005.